

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

ПОПОВ ДЕНИС ІГОРОВИЧ

УДК 340.122:340.142

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА
ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУДОВОГО УГЛЯДУ**

12.00.12 – філософія права

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник доктор юридичних наук, доцент
Гришук Оксана Вікторівна,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
професор кафедри теорії та філософії права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Сливка Степан Степанович,
Навчально-науковий інститут
права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»,
завідувач кафедри теорії та філософії права

кандидат юридичних наук, доцент
Гураленко Наталія Анатоліївна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться «27» березня 2014 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розісланий «26» лютого 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На етапі розбудови правової держави в Україні одна з визначальних ролей належить суду, який здійснює свої завдання і функції у процесі застосування права. У сучасних теоріях права відбувається докорінне переосмислення його змісту як основоположного регулятора суспільних відносин. Простежується відродження звернення до природного права як частини соціальної реальності, яка відображає єдині принципи та цінності, що панують у природі та суспільстві. Це відображено у рішеннях Конституційного суду України, який вважає, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, звичаї, традиції, принципи права тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем.

Українська правосвідомість спрямована на впровадження у вітчизняну правову доктрину європейських засад праворозуміння, прагне досягти європейських стандартів здійснення правосуддя. Це заперечує виключно формальний підхід до розуміння права та передбачає виявлення нових, сутнісних його властивостей. Результатом таких змін стало визнання нової, активної, творчої ролі судді у правотлумачній та правозастосовній діяльності, коли суддя не лише застосовує позитивне право, а й у необхідних випадках звертається до норм і принципів природного права. Особливого значення при цьому надають принципу верховенства права, який розуміють як панування права в суспільстві. Принцип верховенства права вимагає свого втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності. В його основі лежить пріоритет у суспільстві невід'ємних прав і свобод людини, що уособлюють природно-правові начала та є формою вираження особистісної цінності природного права.

Водночас правотлумачну та правозастосовну діяльність судді неможливо уявити без розробленого належним чином теоретичного та філософсько-правового підґрунтя. Відтак актуалізується потреба в інноваційних методологічних підходах до розуміння судового угляду, які дають змогу відмежувати суд від суто механічного використання закону та переконують у тому, що в необхідних випадках суддя може застосовувати раціональні і справедливі норми та принципи природного права.

До теоретиків права, які розкривали поняття та зміст судового угляду, визначали його ознаки та межі здійснення, належать: Д. Абушенко, В. Анішина, А. Барак, А. Боннер, М. Брагінський, М. Вопленко, О. Геселев, С. Глубоченко, Ю. Грачова, В. Дубовицький, В. Канцір, К. Комісаров, А. Коренєв, П. Куфтирєв, Б. Лазарєв, І. Лапшин, А. Луньов, М. Маліков, М. Марченко, Г. Мельник, О. Папкова, І. Петрухін, Н. Погорелова, В. Подмосковний, М. Рісний, І. Сенякін, С. Студенікін, Г. Ткешеліадзе, Д. Хорошковська, Ц. Ямпольська та інші.

Вагомий внесок у дослідження природного права зробили: Ж.-Л. Бержель, І. Берлін, Г. Берман, Ю. Габермас, Р. Давид, Р. Дворкін, Д. Ролз, П. Рікер, Л. Фуллер, О. Хьюффе, К. Цвайгерт, Р. Циппеліус, Р. Штаммлер. Із представників сучасної науки права до сфери природного права звертались: С. Алексєєв, Е. Аннерс, М. Байтін, В. Бачинін, Л. Голоскоков, О. Гришук, Г. Гурвіч, О. Данільян, С. Добрянський, А. Заєць, О. Івакін, І. Кальной, В. Капіцин, А. Ковлер, А. Козловський, О. Костенко, М. Костицький, В. Кузнєцов, С. Максимов, О. Мартишин, В. Нерсєсянц, О. Петришин, Л. Петрова, Д. Прокопов, П. Рабінович, В. Селіванов, С. Сливка, А. Стовба, В. Четвертін, Б. Чміль, Л. Явіч та інші.

Окремі згадки про застосування природного права при здійсненні судового угляду знаходимо у працях: Л. Берг, А. Бернюкова, В. Бігуна, І. Винаркевича, П. Виноградова, Г. Гаджиева, С. Головатого, В. Гончаренка, Н. Гураленко, В. Дудченко, М. Кауфмана, М. Козюбри, Б. Малишева, Е. Мурадян, Л. Петрової, С. Погребняка, С. Рабіновича, А. Сарсєнова, М. Тарнавської, М. Тєслєнка, О. Уварової, С. Шевчука та інших.

Не применшуючи роль і значення праць указаних науковців, зауважимо, що проблематика застосування природного права при здійсненні судового угляду не стала предметом окремого комплексного системного дослідження в юридичній науці, що й зумовило вибір теми і мети дисертації, її наукову новизну та практичне значення.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Філософсько-правовий аналіз виконано у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: Проблеми реформування правової системи України (державний реєстраційний номер 0112U007492); Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є виявлення філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду.

Для досягнення мети у дослідженні поставлені такі задачі:

- 1) встановити генезис уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду;
- 2) дослідити стан розвитку уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду;
- 3) визначити методологію дослідження філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду;
- 4) виокремити філософсько-правові підходи до розуміння природного права та розкрити зміст природного права як природних прав і обов'язків людини, вихідним поняттям яких є невід'ємна людська гідність;
- 5) відобразити місце природного права у реалізації принципу верховенства права та його застосуванні при здійсненні судового угляду;

б) дослідити філософсько-правові засади здійснення судового угляду через виявлення й характеристику його ознак та меж здійснення, сформулювати авторське визначення судового угляду;

7) виявити фактори, що впливають на застосування природного права при здійсненні судового угляду;

8) довести необхідність застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення при здійсненні судового угляду;

9) виокремити випадки застосування природного права при здійсненні судового угляду.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають при застосуванні права судом.

Предмет дослідження – філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду.

Методи дослідження. Методологічним підґрунтям дисертації стали філософсько-світоглядні підходи, зокрема, діалектичний підхід (сприяв відтворенню шляху становлення ідеї застосування природного права при здійсненні судового угляду), антропологічний (дав змогу встановити взаємозв'язки буття людини і природного права), трансцендентальний (спричинив дослідження впливу правосвідомості судді на застосування природного права при здійсненні судового угляду), герменевтичний підхід (допоміг осмислити правову реальність та її різноманітні вияви).

Для досягнення поставленої мети застосовано різні загальнонаукові методи пізнання – системно-структурний, історичний, логічний, функціональний, які дали змогу розкрити зміст природного права як природних прав і обов'язків людини, значення природного права як первинного регулятора суспільних відносин; виявити взаємозв'язок природного права і принципу верховенства права; з'ясувати генезис застосування природного права при здійсненні судового угляду від найдавніших часів до сьогодення.

З-поміж спеціальнонаукових методів використано, зокрема, соціально-психологічний – для розмежування позитивного і природного розуміння права; спеціально-юридичний – для аналізу повноти й ефективності законодавства та виокремлення певних недоліків його застосування суддями; порівняльно-правовий – для виявлення загальних ознак та специфічних особливостей щодо пояснення правових категорій, застосованих у дисертації.

У дослідженні також використано закони і методи аналізу та синтезу, індукції і дедукції, порівняння та узагальнення. Теоретичною базою дослідження стали сучасні наукові погляди на природне право, судовий угляд, верховенство права, закономірності розвитку правосуддя та правової системи в цілому. Комплексне використання вказаних методів дало змогу сформулювати низку нових наукових положень та пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в українській юридичній науці комплексним

монографічним дослідженням філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду. У науковому дослідженні сформульовано нові положення та висновки, які є важливими і для філософії права, і для сфери здійснення правосуддя.

Найсуттєвіші положення і результати сформульовані у конкретних теоретичних висновках і пропозиціях, які відображають внесок дисертації у розробку означеної проблеми:

вперше:

- здійснено комплексний філософсько-правовий аналіз історії формування та розвитку уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду. На основі історико-логічного методу дослідження виділено основні хронологічні періоди застосування природного права при здійсненні судового угляду (Давній Схід, античність, Середньовіччя, Відродження, Новий час, ХІХ–ХХ століття, сучасний етап);

- виявлено, систематизовано і охарактеризовано філософсько-правові погляди щодо бінарної опозиційності природного та позитивного права і їх ретроспекцію в оцінці судового угляду. Доведено, що одним із засобів аргументації судового рішення, окрім позитивного, є природне право;

- проаналізовано філософсько-правові засади застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення при здійсненні судового угляду (норми моралі, звичаї, традиції, принципи права);

- виокремлено застосування норм і принципів природного права при здійсненні судового угляду у випадках: прогалин у законодавстві, законодавчих колізій, наявності неправових законів;

удосконалено:

- тлумачення природного права як природних прав і обов'язків людини, які відображаються у домінуючих для суспільства нормах моралі, звичаях, традиціях, принципах права, що легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем і впливають із притаманної людській особі гідності;

- визначення судового угляду як наданої судді свободи вибору такого варіанту вирішення юридичного спору, який є найбільш справедливим, відповідає нормам і принципам природного права, а також критеріям розумності, добросовісності, цілеспрямованості та основам моралі;

- філософсько-правове розуміння підстав здійснення судового угляду. До вже виокремлених у правовій науці підстав здійснення судового угляду (таких, як відносно визначені норми права, прогалини у законодавстві, колізії норм права) запропоновано додати нову підставу – неправові закони, тобто закони, які не відповідають нормам міжнародного права, Конституції України, нормам і принципам природного права;

- розуміння меж здійснення судового угляду. Доведено, що вихід за межі чинного юридичного закону не завжди означає прийняття свавільного

судового рішення, оскільки цей закон може бути несправедливим. У цьому випадку судовий угляд не обмежується позитивним правом;

дістали подальший розвиток:

– положення, згідно з яким суддям як суб'єктам правозастосування у випадку прогалин у законодавстві, колізій норм права, неправових законів треба орієнтуватися на норми міжнародного права, Конституції України, норми та принципи природного права як на засіб концептуалізації і розкриття змісту права;

– уявлення про те, що суддя, який зробив висновок про невідповідність закону нормам міжнародного права, Конституції України, нормам і принципам природного права, не зобов'язаний застосовувати такий закон, а відповідно до встановленої процедури повинен керуватися принципом верховенства права.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене його актуальністю в рамках сучасного правосуддя та полягає насамперед у можливості їх використання для:

1) гармонізації вітчизняного судочинства відповідно до європейських стандартів здійснення правосуддя, реформування судової системи та підвищення її ролі і значення у механізмі державного захисту прав і свобод людини, що покращить євроінтеграційні перспективи України;

2) удосконалення практики розгляду судових справ, упровадження нових шляхів вирішення юридичних спорів, покращення якості судових рішень шляхом застосування норм і принципів природного права;

3) підготовки проектів законів про внесення змін і доповнень до чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів», розробки процесуальних кодексів та інших нормативно-правових актів;

4) подальшої наукової розробки філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду, виявлення нових засад застосування природного права, розвитку правосуддя в цілому.

Крім того, матеріали дослідження можуть бути використані і в навчально-методичних напрацюваннях у процесі підготовки юридичних підручників, а також під час викладання в юридичних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Загальна теорія держави і права», «Судові та правоохоронні органи», а також відповідних спецкурсів.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень оприлюднені на міжнародних та національних науково-практичних конференціях, круглих столах. Серед них: IX Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 14–16 травня 2010 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та студентів «Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 29–30 квітня 2010 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України»

(м. Луцьк, 4–5 червня 2010 р.); Всеукраїнська наукова конференція ад'юнктів, аспірантів, здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 24 вересня 2010 р.); Міжрегіональний круглий стіл «Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти» (м. Львів, 14 квітня 2011 р.); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 15 квітня 2011 р.); Звітна наукова конференція ад'юнктів, аспірантів, здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 30 вересня 2011 р.); Наукова конференція ЛьвДУВС «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 28 вересня 2012 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені у 14 публікаціях, шість із яких – наукові статті у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань, зокрема іноземних, а також у восьми тезах доповідей на науково-практичних конференціях, круглих столах.

Обсяг і структура дисертації. Структура дисертаційної роботи зумовлена метою, задачами та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 231 сторінку, із них 204 сторінки основного тексту. Список використаних джерел становить 27 сторінок (309 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, відображено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, з'ясовано стан вивчення проблеми, на розв'язання якої спрямовується науковий пошук, визначено мету, задачі, об'єкт і предмет дослідження, його наукову новизну та практичне значення, представлені положення, винесені на захист.

Розділ 1 «Стан філософсько-правового дослідження проблеми застосування природного права при здійсненні судового угляду» містить три підрозділи.

У підрозділі 1.1 «Зародження уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду» здійснено екскурс в історію виникнення уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду. Проаналізовано багатоманіття ідей, течій та поглядів щодо природного права у Давньому Сході, в античній філософії, у Середньовіччі, Відродженні. Наголошено, що остаточне розмежування права на позитивне та природне, яке відбулось у Середньовіччі, дозволило розширити уявлення про діяльність судді, яка не зводилася до простого, механічного переписування законів, а передбачала застосування природного права.

У підрозділі 1.2 «Стан розвитку уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду» розглянуто природне право у філософсько-правових поглядах Нового часу. Природне право осмислювалось крізь призму природних, невідчужуваних прав людини, яким повинні відповідати норми позитивного права (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо). Досліджено філософське розуміння природного права у Німецькій класичній філософії у вченнях Е. Канта і Г.-В.-Ф. Гегеля.

Проаналізовано філософсько-правові погляди російських науковців ХІХ століття щодо застосування природного права при здійсненні судового угляду (І. Аксаков, О. Куніцин, П. Новгородцев, П. Редкін). З'ясовано, що основною підставою для застосування природного права при здійсненні судового угляду вчені вважали заснованість позитивного права на свавіллі законодавця, його недосконалість. Розкрито філософсько-правові ідеї прихильників «відродженого природного права» ХХ століття (Й. Михайловський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський). Недосконалість позитивного права вони вбачали у довільному формулюванні законодавцем юридичних норм, несправедливості юридичної норми для конкретного випадку, невідповідності юридичної норми суспільним відносинам у зв'язку з їх розвитком, а тому переконували, що в певних випадках треба застосовувати норми природного права.

Наведено сучасні погляди вітчизняних учених щодо правової дійсності, можливостей закону врегулювати будь-які випадки суспільного життя, захистити права і свободи людини, забезпечити прийняття справедливого рішення у справі тощо (А. Бернюков, С. Головатий, Н. Гураленко, С. Максимов, С. Погребняк, С. Рабінович та інші).

У підрозділі 1.3 «Методологія дослідження філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду» визначено підходи та методи, які були необхідні для проведення комплексного, всебічного дослідження філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду. Філософсько-світоглядні підходи (діалектичний, антропологічний, трансцендентальний, герменевтичний) допомогли визначити стратегію дослідження, його загальну спрямованість, інші методи (системно-структурний, історичний, логічний, функціональний, соціально-психологічний, спеціально-юридичний, порівняльно-правовий, узагальнення тощо) – розкрити проблематику застосування природного права при здійсненні судового угляду, чим і зумовлено характер і зміст отриманих результатів дослідження.

Розділ 2 «Природне право та принцип верховенства права як об'єкт застосування при здійсненні судового угляду» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Філософсько-правові підходи до розуміння природного права» наведено філософсько-правові підходи до розуміння природного права. Акцентовано на тому, що природне право існує у нерозривному зв'язку

із правами людини, які є формою вираження цінності природного права. Спільною ознакою прав людини є те, що в центрі уваги – людина та її існування, а потреба в природному праві виникає внаслідок усвідомлення людини як носія людської гідності.

Установлено взаємозв'язок природних прав і обов'язків людини, який зумовлює визнання природного права як первинного регулятора суспільних відносин. Розкрито дуальну роль природного права у взаємовідносинах із державою. З одного боку, природне право є реакцією суспільства на існування юридичного права, а тому визначає поведінку людей незалежно від нього, а з іншого, – природне право є ідеальним, до якого прагне законодавець, приймаючи юридичні норми. Сформовано думку про те, що у процесі реалізації природних прав і обов'язків людини простежуються такі об'єктивно виражені форми природного права, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які відображають тенденцію верховенства природного права щодо інших джерел.

У підрозділі 2.2 *«Відображення природного права у принципі верховенства права та його застосування при здійсненні судового угляду»* встановлено, що тлумачення принципу верховенства права безпосередньо залежить від домінантної концепції праворозуміння. Розуміння верховенства права набуває самостійного значення лише за умов, коли саме право розглядають як явище, відмінне від закону.

Зроблено висновок про те, що проголошення в суспільстві принципу верховенства права, недосконалість і суперечливість чинного законодавства, потреба у створенні ефективного механізму захисту прав і свобод людини, необхідність дотримання основоположних цінностей людського життя, таких, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм, зумовили застосування природного права при здійсненні судового угляду. Зауважено, що в низці випадків природне право набуває більшої регулятивної та юридичної сили, ніж положення закону.

Розділ 3 «Гносеологія судового угляду» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Філософсько-правове осмислення судового угляду»* наведено різноманітні підходи до розуміння судового угляду, виявлено його ознаки та способи обмеження. Зазначено, що здійснення судового угляду залежить від праворозуміння судді, яке передбачає вибір права та формує його уявлення про верховенство права. Неоднозначне тлумачення та застосування права суддею впливає на сутність принципу верховенства права при здійсненні судового угляду, адже залежно від його змістовного наповнення суддя може надавати перевагу застосуванню позитивного чи природного права. Із урахуванням різного праворозуміння судовий угляд розглянуто як зумовлене відносною невизначеністю права обмежене повноваження суду обирати такий варіант вирішення юридичної справи, який є максимально доцільним і справедливим у конкретній ситуації.

У підрозділі 3.2 «Фактори, що впливають на застосування природного права при здійсненні судового угляду» виявлено основні чинники, які зумовлюють застосування природного права при здійсненні судового угляду: правосвідомість судді, система індивідуальних і світоглядних цінностей, ідеали, переконання, почуття, наміри судді, його моральні та емоційні якості тощо. Особливий вплив на формування судового угляду здійснює правосвідомість судді, оскільки впливає на розуміння права суддею, формування в його уяві меж судового угляду, їх сприйняття та реалізацію в цих межах судового угляду. Переконання, почуття, цінності та ідеали, що визначають життєву позицію та стратегію поведінки судді при здійсненні судового угляду, дають змогу зробити мотивований вибір у межах можливих варіантів застосування права.

Розділ 4 «Праксеологія застосування природного права при здійсненні судового угляду» налічує два підрозділи.

У підрозділі 4.1 «Застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення при здійсненні судового угляду» вказано на необхідність аргументації судового рішення для визнання його законним та обґрунтованим. Одним із засобів аргументації судового рішення, окрім законодавства, посилання на фактичні обставини справи, пояснень учасників судового процесу, висновків експертів тощо, є природне право. Дотримуючись розуміння природного права, яке запропоноване у дослідженні, рішення судді може бути аргументоване посиланням на норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які допомагають судді належно обґрунтовувати власну позицію, викладати зміст і мотиви судового рішення у справі.

Розкрито значення норми моралі при здійсненні судового угляду. З'ясовано, що багато норм права ґрунтуються на моралі, містять моральну норму як частину диспозиції або ж повністю є моральним правилом. Зроблено висновок про те, що закон повинен бути як мінімум морально прийнятним, і лише за таких умов його застосовують при здійсненні судового угляду. Розглянуто правовий звичай та способи його застосування при здійсненні судового угляду. Осмислена регулятивна роль принципів права, яка виявляється не тільки у випадках повної відсутності норм права. Зокрема, за наявності норми права принципи права можуть використовуватися суддями як додаткове правове обґрунтування судового рішення, не виступаючи безпосередньою підставою вирішення справи.

У підрозділі 4.2 «Випадки застосування природного права при здійсненні судового угляду» наведено такі випадки: 1) прогалини у законодавстві; 2) законодавчі колізії; 3) наявність неправових законів.

У зв'язку з наявністю прогалин у законодавстві судді повинні їх заповнювати під час вирішення юридичних справ. При цьому суддя не може відмовити у вирішенні спору на підставі відсутності норми права, що регулює конкретні суспільні відносини.

Проаналізовано способи подолання прогалин у законодавстві: «аналогія закону» і «аналогія права», тобто вирішення справи на підставі норми права, котра регламентує найбільш подібні суспільні відносини або на підставі принципів відповідної галузі права чи права в цілому. Простежено дуалізм поглядів щодо розуміння принципів права. Підкреслено особливу роль загальних принципів права, на які посилаються судді у випадку відсутності норми права, що регулює юридичний спір. Принципи права обмежують сферу здійснення судового угляду, є гарантіями дотримання судом прав і свобод людини та одночасно гарантіями для самого судді діяти в межах права.

Встановлено, що основними способами подолання законодавчих колізій є застосування колізійних норм, конституційне судочинство, тлумачення, здійснюване Верховним судом України. Вказано на необхідність тлумачення норм права з метою виявлення їх відповідності принципам права та усуненню правової невизначеності. Особливого значення в такому випадку набуває правосвідомість судді, принципи верховенства права, справедливості, рівності, свободи, гуманізму, які допомагають судді прийняти правильне рішення у справі.

Наведено різноманітні критерії розрізнення правового та неправового закону: відповідність правовому ідеалу; конституційним правам і свободам; принципам, що виникають із природного права; узгодженість із нормами моралі, звичаями, традиціями. Судді оцінюють норми позитивного права на предмет їх відповідності конституційним принципам права, в окремих випадках можуть визнати нечинними норми законодавства, що суперечать цим принципам. Необхідним у такому випадку є застосування норм і принципів природного права замість неправового закону. Застосування природного права суддею повинно бути обґрунтованим і зрозумілим, оскільки недотримання норм позитивного права треба мотивувати, щоб не виникла думка про судові свавілля.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі сформульовано низку висновків і пропозицій, спрямованих на вирішення наукової проблеми, – визначення філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду. Надано авторське тлумачення поняттям, які потрібні для розкриття теми, – природне право, верховенство права, судовий угляд тощо. Це сприяло обґрунтуванню та розв'язанню низки проблем, які мають важливе наукове і прикладне значення.

1. Філософи Давнього Сходу розглядали природне право як надане Богом людині для регулювання відносин на землі. Його використовували, оцінюючи поведінку людей і під час розгляду судових справ. В античний період Сократ, Платон, Аристотель, стоїки, а також софісти Антифонт та Гіппій розглядали природне право як ідеал для позитивного права. Вони

зробили висновок, що прогалини закону швидко усунути неможливо, а тому для пришвидшеного розв'язання спору суддям треба застосовувати норми природного права, які не потребують змін чи уточнень та є безпосереднім регулятором суспільних відносин. Природне право у Середньовіччі розглядали крізь призму вищої Божої справедливості. Тома Аквінський заперечував обов'язковий характер застосування норм позитивного права, що суперечили природному праву, з метою забезпечення справедливості прийнятого рішення. Русійною силою розвитку природного права в епоху Відродження був гуманізм як система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. С. Оріховський зазначав, що суддям треба приймати рішення з метою захисту прав людини, збереження її свободи, дотримуючись принципів соціальної рівності та природної справедливості.

2. У період Нового часу природне право розглядали як сукупність тих ідеальних норм, які повинні слугувати орієнтиром під час створення позитивного права. Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза та інші вважали, що судді при здійсненні судового угляду повинні застосовувати лише ті закони, які відповідають вимогам природного права. Е. Кант виводив ідею природного права із категоричного імперативу як вищого принципу моральності. Г.-В.-Ф. Гегель пояснював легітимність права за допомогою його розумності. Е. Кант і Г.-В.-Ф. Гегель вважали, що розпізнати право і неправу, справедливий і несправедливий закон спроможна свідомість судді, сформована на основі вимог природно-правового характеру.

У ХІХ столітті у російській юридичній науці (І. Аксаков, О. Куніцин, П. Новгородцев, П. Редкін) вважали, що природне право слід використовувати під час застосування законів: 1) як допоміжний засіб тлумачення; 2) у процесі вирішення спорів, для яких ще не створено спеціальний закон; 3) як складову частину законодавства, коли вирішення справи законодавець покладає на угляд судді чи прямо вказує вирішити спір за природним правом. У вітчизняній доктрині права початку ХХ століття прихильники ідеї «відродженого природного права» (Й. Михайловський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський) природне право визнавали ідеалом для позитивного права, зважаючи на недоліки останнього, розглядали як критерій до вдосконалення, необхідну умову прогресивного розвитку у праві, формування його стабільності, єдності та несуперечності.

У наш час застосування природного права при здійсненні судового угляду набуває нового змісту, що зумовлено наближенням до європейських стандартів здійснення правосуддя, потребою реального забезпечення захисту прав і свобод людини, застосуванням у процесі здійснення правосуддя принципу верховенства права тощо.

3. Комплексне та всебічне дослідження філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду уможливорюється за умов використання філософсько-світоглядних підходів:

діалектичного, антропологічного, трансцендентального, герменевтичного, які дозволили визначити шлях становлення ідеї застосування природного права при здійсненні судового угляду, взаємозв'язки буття людини і природного права, осмислити правову реальність та її різноманітні прояви тощо. Інші методи: системно-структурний, історичний, логічний, функціональний, соціально-психологічний, спеціально-юридичний, порівняльно-правовий, узагальнення тощо – дали змогу розкрити зміст природного права, осмислити його значення як первинного регулятора суспільних відносин, виявити взаємозв'язок природного права і принципу верховенства права, дослідити повноту та ефективність законодавства, розкрити проблематику застосування природного права при здійсненні судового угляду.

4. Природне право у дослідженні розглядається як природні права і обов'язки людини, які відображаються у домінуючих у суспільстві нормах моралі, звичаях, традиціях, принципах права, що легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем та впливають із притаманної людській особі гідності. В основі природного права лежать природні права і обов'язки людини, які існують незалежно від держави. Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникає у зміст природного права, а тому ознаки, що характеризують і визначають людську гідність, є онтологічною основою прав людини. Права людини не можуть бути реалізовані у суспільстві, не впливаючи на зміст та обсяг прав інших суб'єктів. Здійснення прав людини також неможливо без установлення обов'язку інших людей дотримуватись цих прав. Природні права однієї людини стають обов'язком іншої створити безперешкодні умови для реалізації цих прав і пропорційно співвідносити ці права. У процесі реалізації прав і обов'язків людини простежуються такі об'єктивно виражені форми природного права, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права.

5. Реалізація в суспільстві принципу верховенства права здійснюється тоді, коли природне право у вигляді природних, невід'ємних та невідчужуваних прав і свобод людини набуває основоположного значення у відносинах із державою. Згідно з концепцією природного права позитивне право є легітимним, коли закріплює основоположні права і свободи людини та відповідає принципам права. В такий спосіб здійснюється втілення норм природного права у законодавство, а в суспільстві проголошується принцип верховенства правового закону.

Проголошення в суспільстві принципу верховенства права призвело до застосування при здійсненні судового угляду основоположних соціальних цінностей, як-от: свобода, справедливість, гуманізм, формальна рівність та інших. Принцип верховенства права є певним стандартом прийняття судових рішень. З нього випливає можливість протиставлення позитивному праву таких соціальних регуляторів, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права. Тобто в разі колізії норм законів і

цих регуляторів перевага надається останнім, оскільки закон може бути несправедливим, зокрема обмежувати свободу та порушувати рівність людей.

6. У сучасній доктрині права поняття судового угляду розглядають по-різному: як суб'єктивне право суду; обов'язок суду; можливість суду зробити вибір; повноваження суду; діяльність суду; форма правозастосування тощо. Незважаючи на різноманітні тлумачення, в основі судового угляду лежить певна міра свободи судді і щодо застосування права, і щодо вибору варіанту вирішення юридичного спору.

Здійснення судового угляду пов'язано із праворозумінням судді. Прихильники принципу верховенства закону розглядають судовий угляд як правозастосовну діяльність судді з вибору одного з передбачених законом варіантів вирішення юридичного спору. Свобода судді у такому випадку обмежується рамками закону як щодо здійснення судового угляду, так і щодо застосування права. Прихильники принципу верховенства права під судовим углядом розглядають надану судді свободу вибору такого варіанту вирішення юридичної справи, який є найбільш справедливим, відповідає нормам і принципам природного права, а також критеріям розумності, добросовісності, цілеспрямованості та основам моралі. У цьому випадку вихід за межі позитивного права не завжди означає прийняття свавільного судового рішення, оскільки закон може бути несправедливим.

7. На застосування природного права при здійсненні судового угляду значною мірою впливають: правосвідомість судді, його індивідуальні та світоглядні цінності, переконання, почуття, ідеали, наміри, моральні та емоційні якості тощо. На формування правосвідомості судді визначально впливає позитивне право, оскільки закріплює загальнообов'язкові, корисні для розвитку суспільства норми і правила поведінки. Судді, які приймають рішення у справі, повинні дотримуватися норм позитивного права. Однак в окремих випадках, у разі виявлення їх невідповідності Конституції України, вимогам природного права, суддям треба застосовувати норми і принципи природного права. Необхідною умовою в такому процесі є раціональні якості судді, які уможливають правильне поєднання норм і принципів позитивного та природного права.

8. Природне право є додатковим засобом аргументації судового рішення, який допомагає судді належно обґрунтувати позицію щодо прийняття рішення у справі. Виокремлено випадки застосування норм моралі при здійсненні судового угляду: 1) суддя застосовує норму права, яка наділена етичним змістом, а відтак аргументує її застосування нормами моралі. Моральні норми права дають змогу приймати рішення на началах справедливості, гуманізму, законності, пропорційності тощо; 2) суддя враховує норми моралі, вирішуючи питання про те, який саме з допустимих варіантів рішення є найбільш прийнятним (у випадку колізії норм права, прогалин у законодавстві). Закон, який суперечить моральним вимогам, не повинен діяти,

оскільки застосування юридичної норми досягається за допомогою моральної аргументації (прийняття судового рішення *contra legem*). На прийняття рішення у цих випадках впливає правосвідомість судді, яка відображає морально-правову сукупність уявлень, ідей, поглядів.

Суддя застосовує правовий звичай у випадку доповнення нормативно-правового акта його положеннями. Звичай є засобом додаткової правової аргументації застосування закону, а відтак прийняття на його підставі судового рішення. Норми звичаєвого права застосовують тоді, коли законодавець з будь-якої причини не може забезпечити правове регулювання, або ж за допомогою норм права недоцільно регулювати певні відносини.

Судове рішення може бути аргументованим на основі посилання на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішення Європейського суду з прав людини, які акумулюють норми природного права, є обов'язковими до виконання Україною. Впровадження у вітчизняне правосуддя практики Європейського суду з прав людини створює відповідні стандарти, дотримання яких є необхідною умовою євроінтеграційних процесів.

9. Застосування природного права при здійсненні судового угляду можливе у випадку наявності відповідних підстав, серед яких: 1) прогалини у законодавстві; 2) законодавчі колізії; 3) наявність неправових законів.

У випадку прогалини у законодавстві суддя застосовує норму права, що регулює найбільш подібні суспільні відносини (аналогія закону), а за її відсутності застосовує принципи права (аналогія права). Проголошення в суспільстві принципу верховенства права дало суддям змогу в необхідних випадках, за наявності прогалин у законодавстві та неможливості вирішити спір за аналогією права (закону) – застосовувати норми і принципи природного права та приймати на їх підставі судові рішення. Судді звертаються до принципів справедливості, рівності, свободи, гуманізму, верховенства права для заповнення юридичних прогалин. Застосування самих лише принципів права неможливе, якщо конфлікт може бути вирішений за аналогією. Як і не допустимо використовувати аналогію, якщо правове питання можна вирішити на підставі норм позитивного права. Тобто існує презумпція законності судового рішення.

У випадку колізії норм права та відсутності інших шляхів подолання колізії судді застосовують норму права, яка прийнята пізніше. Вплив природного права простежується у застосуванні тієї норми права, яка найбільшою мірою відповідає сучасному стану суспільних відносин, найповніше їх регулює та враховує усі особливості. Суддя тлумачить норми права для з'ясування їхньої відповідності природному праву. Він застосовує норму права, яка найбільшою мірою відповідає загальним принципам права, тобто вимогам, що висувуються природним правом, та на її підставі ухвалює рішення у справі.

Згідно з концепцією природного права критерієм розрізнення правового та неправового закону є відповідність закону нормам і принципам, що походять з природного права. При здійсненні судового угляду суддя перевіряє відповідність закону нормам міжнародного права, Конституції України, вимогам природного права, критично оцінює невизначеність змісту закону, обмежує застосування неправових законів. Суддям у випадку неправового закону треба орієнтуватися на принципи права як на засіб вираження та розкриття істинного змісту права. Неправовий закон обмежує свободу та порушує рівність людей, а тому застосуванню підлягають принципи свободи та рівності. Суддя, керуючись принципом верховенства права, у виняткових випадках може допускати застосування норм і принципів природного права замість неправового закону, якщо останній суперечить змісту права. Керуючись принципом справедливості, суддя може в окремих випадках прийняти рішення всупереч змісту закону, якщо закон порушує засади справедливості та істини, а його застосування призведе до прийняття несправедливого рішення у справі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Попов Д. І. Розвиток уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Вип. № 2. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 488–496.

2. Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду у філософсько-правових дослідженнях XVII–XX століття / Д. І. Попов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Вип. № 3. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 448–459.

3. Попов Д. І. Принцип верховенства права та його застосування при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Митна справа : науково-аналітичний журнал. – № 4 (82). – 2012. – С. 3–8.

4. Попов Д. І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду за наявності неправового закону / Д. І. Попов // Наше право : науково-практичний журнал. – Дрогобич, 2013. – № 4. – С. 11–17.

5. Попов Д. І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду у випадку прогалин у законодавстві / Д. І. Попов // Європейські перспективи : науково-практичний журнал. – Дрогобич, 2013. – № 4. – С. 16–22.

6. Попов Д. И. Философско-правовые основы применения принципа верховенства права при осуществлении судебного усмотрения / Д. И. Попов //

Юридический вестник Дагестанского государственного университета. – Вып. № 3. – Махачкала, 2013. – С. 27–31.

7. Попов Д. І. Застосування правової герменевтики при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Закарпатські правові читання : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів (29–30 квітня 2010 р.) : у 2-х т. – Т. 1. – Ужгород : ЗНУ, 2010. – С. 74–76.

8. Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду : філософсько-правові аспекти / Д. І. Попов // Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи : ІХ Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція (14–16 травня 2010 р.). – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 8–9.

9. Попов Д. І. Філософсько-правові аспекти застосування природного права при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Актуальні питання реформування правової системи України : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 червня 2010 р.). – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 94–96.

10. Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (24 вересня 2010 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – С. 144–146.

11. Попов Д. І. Верховенство права при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Проблеми юридичної науки : філософський, теоретичний та історичний аспекти : матеріали міжрегіонального круглого столу (14 квітня 2011 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 146–148.

12. Попов Д. І. Верховенство права при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Формування правової держави в Україні : проблеми і перспективи : матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 квітня 2011 р.). – Тернопіль : Тернопільський національний економічний університет, 2011. – С. 89–91.

13. Попов Д. І. Філософсько-правові аспекти застосування верховенства права при здійсненні судового угляду / Д. І. Попов // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (30 вересня 2011 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 183–185.

14. Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду за наявності прогалин у законодавстві / Д. І. Попов // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (28 вересня 2012 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – С. 165–168.

АНОТАЦІЯ

Попов Д. І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового угляду. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Львів, 2014.

У дисертації проведено комплексне наукове дослідження філософсько-правових засад застосування природного права при здійсненні судового угляду. Виконано філософсько-правовий аналіз історії формування та розвитку уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду. Розкрито зміст природного права як природних прав і обов'язків людини, вихідним поняттям яких є поняття невід'ємної людської гідності. Досліджено різноманітні погляди на здійснення судового угляду. Відображено місце природного права у реалізації принципу верховенства права та його застосуванні при здійсненні судового угляду. Проаналізовано застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення при здійсненні судового угляду (норми моралі, звичаї, традиції, принципи права). Розглянуто застосування природного права при здійсненні судового угляду у випадках: 1) прогалин у законодавстві; 2) законодавчих колізій; 3) наявності неправових законів.

Ключові слова: природне право, судовий угляд, принцип верховенства права, суддя, справедливість, правосуддя, правосвідомість.

АННОТАЦИЯ

Попов Д. И. Философско-правовые основы применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Львовский государственный университет внутренних дел Министерства внутренних дел Украины, Львов, 2014.

В диссертации проведено комплексное научное исследование философско-правовых основ применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения. Выполнен философско-правовой анализ истории формирования и развития представлений о применении естественного права при осуществлении судебного усмотрения. Выделены основные периоды применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения (Древний Восток, античность, Средневековье, Возрождение, Новое время, XIX–XX век, современный этап).

Проанализированы понятие, сущность и структура естественного права. Рассмотрены философско-правовые подходы к пониманию естественного права и раскрыто содержание естественного права как естественных прав и

обязанностей человека, исходным понятием которых является понятие неотъемлемого человеческого достоинства. В основе естественного права лежат естественные права и обязанности человека, которые существуют независимо от государства. Человеческое достоинство, как многоаспектная ценность человека, глубоко проникает в содержание естественного права, а поэтому признаки, характеризующие и определяющие человеческое достоинство, являются онтологической основой прав человека. Права человека не могут быть реализованы в обществе, не влияя так или иначе на содержание и объем прав других людей. Осуществление прав человека также невозможно без установления обязанности других людей придерживаться этих прав. Естественные права одного человека становятся обязанностью другого создать беспрепятственные условия для реализации этих прав и пропорционально соотносить эти права. В процессе рассмотрения естественных прав и обязанностей определены такие объективно выраженные формы естественного права, как нормы морали, обычаи, традиции, принципы права.

Исследованы различные взгляды на осуществление судебного усмотрения, выяснены и охарактеризованы его признаки и пределы осуществления. В современной доктрине права понятие судебного усмотрения рассматривают по-разному: как субъективное право судьи, обязанность судьи, возможность судьи сделать выбор, полномочие судьи, деятельность судьи, форма правоприменения и т.д. Несмотря на различные толкования, в основе судебного усмотрения лежит определенная степень свободы судьи как относительно применения права, так и по выбору варианта решения юридического спора.

Установлено, что осуществление судебного усмотрения связано с правопониманием судьи. Рассмотрено судебное усмотрение как предоставленную судье свободу выбора такого варианта решения юридического дела, который является наиболее справедливым, соответствует нормам и принципам естественного права, а также критериям разумности, добросовестности, целеустремленности и основам морали. Доказано, что выход за пределы действующего юридического закона не всегда означает принятие произвольного судебного решения, поскольку закон может быть несправедливым. В этом случае судебное усмотрение не ограничивается позитивным правом.

Выявлены различные подходы к определению принципа верховенства права. Отражено место естественного права в реализации принципа верховенства права и его применении при осуществлении судебного усмотрения. Определено, что позитивное право является легитимным, когда закрепляет основополагающие права и свободы человека и соответствует нормам международного права, Конституции Украины, нормам и принципам естественного права. Таким образом осуществляется воплощение норм естественного права в законодательство, а в обществе провозглашается принцип верховенства правового закона.

Установлены факторы, влияющие на применение естественного права при осуществлении судебного усмотрения (правосознание судьи, система индивидуальных и мировоззренческих ценностей, идеалы, убеждения, чувства, намерения судьи, его нравственные и эмоциональные качества). Проанализировано применение естественного права в качестве дополнительного средства аргументации судебного решения при осуществлении судебного усмотрения (нормы морали, обычаи, традиции, принципы права).

Судебное решение может быть аргументировано путем ссылки на Конвенцию о защите прав человека и основных свобод, которая аккумулирует нормы естественного права, а также решения Европейского суда по правам человека, которые являются обязательными к выполнению Украиной. Внедрение в отечественное правосудие практики Европейского суда по правам человека создает соответствующие стандарты, соблюдение которых является необходимым условием евроинтеграционных процессов.

Рассмотрены случаи применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения: 1) пробелы в законодательстве; 2) коллизии норм права; 3) наличие неправовых законов.

Ключевые слова: естественное право, судебное усмотрение, принцип верховенства права, судья, справедливость, правосудие, правосознание.

SUMMARY

Popov D. I. Philosophical-Juridical Basis of the Application of Natural Law in the Exercise of a Judicial Discretion. – Manuscript rights reserved.

Thesis for awarding the scientific degree of Candidate of law on the speciality 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv State University of Internal Affairs Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Lviv, 2014.

The dissertation provides a comprehensive scientific study of the philosophical-juridical basis of the use of natural law in the exercise of a judicial discretion. A philosophical-juridical analysis of the history of the formation and development of ideas about the use of natural law in the exercise of a judicial discretion was done. The content of natural law as natural rights and duties of a person whose basic concept is the concept of inalienable human dignity was considered. Different views of holding a judicial discretion are studied. The place of natural law is reflected in the declared principle of the rule of law and its application in the exercise of a judicial discretion.

The application of natural law as an additional means of argument of judicial decision making in the exercise of a judicial discretion was analyzed. The cases of the use of natural law in the exercise of a judicial discretion were reviewed: 1) gaps in legislation; 2) legal conflicts; and 3) illegal laws.

Key words: natural law, judicial discretion, the principle of the rule of law, judge, justness, justice, legal awareness.

Підписано до друку 24.02.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

ПП «Горді»
м. Львів, вул. Словацького 18/3
тел.: 032 240-37-81